

KARŞILAŞTIRMALI BİR PERSPEKTİFTEN 19.YÜZYILDA ÇİN VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA PROTESTAN MİSYONER FAALİYETLERİ

Esra Danacıoğlu TAMUR *

Özet

Bu makale 19.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Çin'de gerçekleşen Protestan misyoner faaliyetlerinin karşılaştırılmasına yönelik bir ilk çalışma olarak değerlendirilebilir. 19.yüzyıl batı Avrupa merkezli bir ekonomik sistemin dünya genelinde kurulma süreciyle karakterize edilir. Bu süreçte Avrupa-dışı dünyadaki farklı uygarlık ve coğrafyalar Avrupa-merkezli ekonomik ve siyasi sistemin bağımlı parçalarına dönüştü. Aynı dönem içerisinde Avrupa'da Sanayi Devrimi'nin altın çağını Protestanlığın yeniden canlanması izledi ve hem Britanya İmparatorluğu'nda, hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde çok sayıda misyoner örgütü kuruldu. Dolayısıyla bu ekonomik-politik yayılım süreci Hristiyanlaştırma çabalarıyla birlikte yaşandı. Osmanlı İmparatorluğu ve Çin dini ve politik önemleri nedeniyle örgütlerin ilk günlerinden itibaren ilgi alanlarına dahil oldu. Bu çalışmanın ilk bölümünde hem Çin'de ve hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan misyoner faaliyetlerinin seyrine dair kronolojik ve sayısal bilgiler verilecektir. İkinci kısımda ise faaliyetler başlama ve gelişim süreçleri, varoluş alanları, yarattıkları reaksiyonlar, doğrudan ve dolaylı sonuçları açısından karşılaştırılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Çin Tarihi (19.yüzyıl), Çin'de Hristiyanlık, Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyoner Faaliyetleri, Çin'de Misyoner Faaliyetleri*

THE ACTIVITIES OF PROTESTANT MISSIONARIES IN CHINA AND THE OTTOMAN EMPIRE IN THE NINETEENTH CENTURY FROM A COMPARATIVE PERSPECTIVE

Abstract

This paper can be accepted as a preliminary attempt to compare Protestant missionary activities in the Ottoman and Chinese Empires during the 19th century. The 19th century can be characterized by the establishment of world-economy based capitalism in western Europe in a world-wide scale. During this process, the different components of the non-European world was pulled into this economic and political system as subordinate units. In the same period, golden age of industrial revolution was followed by the Revival of Protestantism and the establishment of missionary organizations both in British Empire and USA. So the process of economic and political expansion of Western Civilisation accompanied

* Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü.

by Christian proselytisation. As two ancient empires and two significant religious systems; Ottoman Empire (or Islam) and China were taken under consideration in very early dates of the missions. The first part of the paper is devoted to chronological data of the protestan missions in both of the countries. In the second part, the activities in these two countries will be compared on the basis of the process itself, the fields of the missionary activities, the reactions which they caused, their direct and indirect results.

Key Words: *History of China (19th century) Christianity in China, Missionary Activities in the Otoman Empire, Missionary Activities in China*

Giriş:

“Kılıç” ve “Kelam” ya da “Fetih” ve “Davet” her inanç sistemine yeni inananların katılımını sağlayan iki temel yoldur. Hem Hıristiyanlığın ve hem de Müslümanlığın tarihine baktığımızda her iki dinin de bu iki enstrüman arasında hassas bir ayara dayanarak yaygınlaşıp kıtalararası inanç sistemlerine dönüştüklerini görürüz. Ancak, 16.yüzyıla kadar şöyle ya da böyle benzer yayılım gücü ve hızı gösteren Hıristiyanlıkla Müslümanlık arasındaki denge bu yüzyıl sonrasında Avrupa’daki gelişmelerle değişir. Bu tarihten sonra dünya, merkezinde Batı ülkelerinin olduğu global bir ekonomik sisteme doğru dönüşüm geçirirken, bu dönüşüm aynı zamanda Hıristiyanlığın hem “fetih” ve hem de “davet” aracılığıyla kürese ölçekte bir yaygınlığa ulaşmasının maddi altyapısını hazırlar. Yeni kıtaların fethi ve deniz yollarının keşfi Katolik misyonerliğini farklı dünyalara, yeni coğrafyalara taşır. Yaklaşık üç yüzyıl sonra 18.yüzyıl sonunda gerçekleşen Sanayi Devrimi’ne ise özellikle Protestan misyoner örgütlerindeki ani artış eşlik eder ve İngiltere’nin Altın Çağı olarak adlandırılan 19. yüzyıl bu ülkede bir dizi misyoner örgütünün kuruluşu ile başlar. London Missionary Society (1795), Church Missionary Society (1799), British and Foreign Bible Society (1804) İngiliz örgütleri arasında hemen ilk akla gelenlerdir. İngiliz örgütlerine kısa sürede Amerikalı benzerleri eklenir, nihayetinde Protestan misyoner örgütleri diplomatlarının ve ticaret filolarının Doğu’ya, Batı’ya ya da Okyanusya’ya doğru yönelen rotasını bu defa 'Tanrı aşkına' olmak üzere, aynen izlemeye başlarlar.

Yeryüzünün bu misyonerce keşfinde şüphesiz her coğrafya, her halk, her inanış dönüştürülmesi gereken bir etkinlik ve görev alanı olarak algılanır. Ne pazar ekonomisi hatta ne de yazılı kültürle henüz tanışmamış, uzak, kendi içerisine kapalı bölgeler ya da yaşam biçimleri de bu süreçten payını alır. Öyle ki misyoner faaliyetleriyle tanışmak aynı zamanda yazı ve yazılı kültürle tanışmak bir başka ifade ile “yazılı tarih”e dahil olmak anlamına gelebilir. Örneğin Samoa Adaları’nın tarihinin London Missionary Society’nin tarihinden, daha doğru bir ifade ile bu örgütün çalışmalarının tarihinden ibaret olduğuna ilişkin saptama mübalağalı bir biçimde bu duruma işaret eder.¹ Ancak misyonerler açısından asıl kayda değer başarılar -kimleri tarih yazımına dahil ettikleri, hangi uzak adalar halklarını Hıristiyanlıkla tanıştırdıkları değil- evrensel ya da bölgesel ölçekte etkili uluslar-ötesi inanç sistemlerine ne ölçüde

¹ Aktaran Andrew Porter, “Church History, History of Christianity, Religious History: Some Reflections on British Missionary Enterprise Since the Late Eighteenth Century”, *Church History* (Eylül 2002), Cilt: 71, Sayı: 3, s.555-584.

nufuz edebildikleri, tek-tanrılı ya da benzeri diğere inançları ne ölçüde galebe çaldıklarıdır. 19.yüzyılda pırlıtlı günlerini yitirmiş olsalar da üç coğrafya-üç uygarlık dairesi: Osmanlı, Çin ve Hindistan bu açıdan misyonerlerin ajandalarında özel önem taşır. Bu makalenin konusu -bu öneme atfen- Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yüzyıldaki Protestan misyoner faaliyetleridir. Tüm 19.yüzyıl Çin ve Osmanlı İmparatorluğu açısından Avrupa merkezli bir dünya ekonomisinin tali parçalarına dönüşme süreci ve bu dönüşüme direnmek, ertelemek, yavaşlatma çabaları ile karakterize edilebilir. Yine 1820'lerden itibaren her iki imparatorluk da giderek güçlenen ve yaygınlaşan Protestan misyoner faaliyetlerine sahne olur. Bu makalede her iki ülkede başlangıç-gelişim-tutunma stratejileri, diplomatik misyonlarla ilişkileri, yol açtıkları farklı iç dinamikler, her iki coğrafyada yaşanan politik dönüşümler üzerinde etkileri gibi alanlarda Protestan misyoner faaliyetleri karşılaştırılması ve benzerlik ile farklılık alanlarının saptanması amaçlanmaktadır. Böyle bir değerlendirmeye geçmeden önce kronolojik bilgi babında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri kısaca hatırlatmak ve Çin'deki faaliyetleri anlatmak faydalı olabilir.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyonerler²

Osmanlı coğrafyasının Hıristiyan inancının oluştuğı "Kutsal Toprakları" barındırması nedeniyle misyonerler için özel bir önem taşıdığına işaret ederek imparatorlukta misyonların kuruluş ve gelişim sürecini özetlemeye başlayabiliriz. Üstelik Osmanlı topraklarında çalışmayı oldukça cazip hale getiren başka nedenler de vardır. Osmanlı topraklarından söz eden erken dönem Protestan literatürü imparatorluğun Müslümanlar, Doğı Kiliseleri/Hıristiyanları ve Yahudilerden oluşan kozmopolit nüfus haritasının faaliyetler açısından taşıdığı potansiyele işaret eder. Osmanlı devlet yapısının giderek artan oranda büyük güçlerin müdahalelerine açık hale gelmesi nedeniyle içine düştüğü zafiyet-kırılğanlık kayda değer diğere etkindir. Öte yandan hem İngiltere ve hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde 19.yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarına yönelik bir hareketlilik gözlenmektedir: İngiltere açısından Napolyon'un yenilgisi ve Viyana Kongresi ile ulusal sınırlarına hapsedilen Fransa'nın Doğı Akdeniz'de bıraktığı boşluğu hızla doldurmak birincil hedefdir. Genç Amerikan cumhuriyeti içinse Osmanlı Devleti sömürgelere bölünmüş bir dünyada

² Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Protestan(özellikle Amerikan) misyoner faaliyetleri bir dizi çalışmaya konu olmuştur. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerinin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, (Mayıs 1988), Sayı:1, s.1-13; Esra Danacıoğlu, "Amerikan Dokunuşu Mucizeler Yaratacaktır: Oryantalizm ve Osmanlı'da Amerikan Misyonerleri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Oryantalizm Özel Sayısı, (Kasım 2003), Sayı: 119, ss.90-94; Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul; Arba Yay. 1991; Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Empire: 1878-1896*, London; Frank Cass, 1993; Frank Andrew Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey; 1830-1980*, New York and London; Lanham, 1984.

Amerikan malları için fırsatlar vaat eden az sayıdaki pazardan biridir. Nitekim 1830'ların başlarında İstanbul'da misyon merkezi ile ilk Amerikan elçiliğinin sadece birkaç ay fark ile kurulduğunu görmekteyiz.

Dolayısıyla Osmanlı coğrafyası misyoner örgütlerinin faaliyet perspektiflerine öncelikli olarak girdi. Gerçekleştirdikleri araştırma gezileri ve çeviri faaliyetleriyle ilk çalışmaları 1815–1819 tarihleri arasında İngiliz örgütleri başlattı ve bu misyoner örgütleri, kısa sürede Amerikan benzerleri tarafından takip edildi. Müslümanlar arasında çalışmanın imkânsızlığı (mevcut dini yasalara göre İslam'dan dönmenin cezası ölümdü), Yahudiler arasında çalışmaların başarısız olması üzerine, sonraki yıllarda bölgenin Doğu Hıristiyanları Osmanlı genelinde misyonların gelişip serpilebileceği yegâne zemin olarak belirdi. İrili ufaklı çok sayıda İngiliz ve Amerikan örgütü içinde, 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions (bundan sonra ABCFM), Osmanlı topraklarında hem katılım ve hem de yaygınlık açısından en kayda değer faaliyetleri gerçekleştirdi. Tablo P'de ABCFM'nin gerek Anadolu'daki misyoner sayısı gerekse okulları, hastane ve kiliseleriyle 20.yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda etkin olan misyoner örgütlerine kıyasla çok açık bir üstünlüğe sahip olduğu bariz bir biçimde görülmektedir.

Belki tam da bu noktada Protestan misyonerliğinin bazı karakteristiklerine işaret etmek anlamlı olur. Protestan misyonerlerinin gözünde dini inançları ile uygarlıkları arasındaki sınır oldukça belirsizdi; daha açık bir ifade ile uygarlıkları (her türlü maddi görüntüsü de dahil olma üzere) aslında basitçe ve sadece bir Hıristiyan uygarlığı idi. Bu nedenle, 18 ve 19.yüzyılda dünyadaki gelişmelerle arasına belli bir mesafe koyan Katolik misyonerlerinden farklı bir biçimde Protestan misyonerler kendilerini bir tür uygarlık taşıyıcıları olarak gördüler. Dolayısıyla Doğu'da (Çin ya da Osmanlı) karşılıklarına aldıkları basitçe inanç sistemleri olmadı, faaliyetlerinde yaşam tarzı, tüketim alışkanlıkları ve hatta toplumsal örgütlenişi ile insan topluluklarını dönüştürmeyi hedeflediler. Modern eğitim kurumları, sağıltımevleri, hatta seküler eğitim veren kolejler kurmayı Hıristiyan uygarlığına giriş için uygun kapılar oluşturma olarak seçtiler ve içlerine sindirdiler. Birebir iletişim kanallarını kullanmayı, kitap ve dergiler yayınlamayı, ya da ev eşyaları, giysileri, gündelik hayat halleriyle Amerikan yaşam tarzını teşhir etmeyi Protestanlığa davet'in uygun araçları olarak değerlendirdiler. Fakat sistematik ve kurumsal olarak Protestan misyonerliği üç sacayağının, üç eylem alanının üzerinde yükselmekteydi. Bunlar, Kilise, Okul ve Hastanedir, başka sözcüklerle ifade edersek, Dini Misyon, Sağlık ve Eğitim Misyonları...

Tekrar Osmanlı topraklarına bakarsak, Amerikan misyonerlerinin –özellikle eğitim kurumları aracılığıyla- Ermeni cemaati içinde tutunabildiklerini görüyoruz. Özellikle ABCFM, yüzyıl içerisinde eğitim kurumları, kiliseleri ve hastaneleriyle Anadolu'nun Batı topraklarından Dođuya doğru dalgalar halinde genişledi. Öyle ki 1860 yılında American Board Türkiye Misyonu, Merkezi Türkiye, Doğu Türkiye ve Batı Türkiye olmak üzere üç idari bölgeye ayrıldı. Bu süreç içerisinde Protestanlığa eğilim gösteren Ermeniler üyesi oldukları Ermeni Gregoryan Kilisesi tarafından afarez edilerek dışlandılar. İngiltere'nin İstanbul Elçisi Lord Straftord Canning'in etkin müdahaleleri sonucunda sözkonusu Ermeniler, 1846 yılında bir İrade, 1847 yılında bu

statüyü imparatorluk geneli için tekrarlayan bir diğeri ve 1850 yılında haklarını teyit eden bir fermanla “Protestan Milleti” statüsü elde ettiler ve ayrı bir cemaat olarak örgütlendiler.³ Ermeniler arasındaki çalışmalar ilk yıllardan itibaren asıl olarak eğitim misyonuna yani okullara dayalı olarak gelişti.⁴

Yine aşağıdaki Tablo I’de görüldüğü gibi American Board sadece 19.yüzyıl içerisinde değil 20.yüzyıl başlarında da Anadolu’daki (İngiliz, Amerikan ve hatta Alman) Protestan örgütleri arasında eğitim ve sağlık kurumları, misyon merkezleri, toplam misyoner sayısı ile açık bir üstünlüğe sahipti. Tüm bu çabaların sonucunda ne kadar Ermeni’nin Protestanlığı benimsediği sorusunun yanıtı misyon kurumlarının çeşitliliği ve coğrafi yaygınlığı dikkate alındığında çok mütevazî görünmektedir. Tablo I’de 1909 yılında toplam (çok büyük bir kısmı Ermeni olan) Protestan sayısı 57.750 olarak verilmektedir. 1914 yılına ait Osmanlı Nüfus İstatistiklerine göre Protestan Ermenilerin toplam sayısı 67.838 dir⁵. Aynı dönemde Ermeni cemaati’nin toplam nüfusu bir ile bir buçuk milyon arasında tahmin edilmektedir. Bu durumda Protestan Ermeniler toplam nüfusun ancak %3 - %6 gibi önemsiz bir oranını oluşturmaktadır.

Suriye-Filistin-Mısır’da da özellikle Beyrut ve İskenderiye ile Kudüs merkezli Filistin bölgesinde hem ABCFM ve hem de diğer Protestan misyoner örgütleri “İsmen ve şeklen” Hıristiyan kabul ettikleri Doğu Kiliseleri (Maruni Kilisesi, Kıpti Kilisesi gibi) içinde çalıştılar, okullar, hastaneler ve kiliseler açtılar. Benzer bir çabayı Süryani (Yakubi) ve Nasturi Kiliseleri için de gösterdiler. Ancak bu toplulukların hiç birinde Ermeniler arasında kazandıkları –görece- başarıyı göstermeleri mümkün olmadı.

³ Osmanlı İmparatorluğu’nda Protestan Milleti kuruluş yıllarında ve sonrasında neredeyse bütünüyle Ermeni kökenli Protestanlardan oluşmaktadır. Nitekim 1846 yılında İstanbul’da kurulan Birinci Evangelik Birliği’nin kurucuları üçü kadın kırk Protestan Ermeniydi. Benzer biçimde aynı yıl İzmit, (6’sı kadın 22 üyeli) Adapazarı(14 üyeli) ve Trabzon(9 üyeli)’da kurulan kiliseler de bütünüyle Gregoryan Kilisesi’nden ayrılarak Protestanlığı seçen Ermenilere dayanıyordu. Nitekim bu iç içe geçmişlik nedeniyle Protestanları ayrı bir cemaat olarak tanıyan, ticari ve dünyevi işleriyle, nüfus kayıtlarının tutulmasında İhtisab Ağası’nı yetkili kılan 15.11.1846 tarihli irade, tezkerelere alımı gibi işlerde Ermeni Kilisesi’ne bağlı olduklarını bildiriyordu. Bkz. “Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey”, *British Parliamentary Papers, Account and Papers, State Papers 1841-1851*, LVII, No:57, Ek:2.

⁴ 1909–1910 yıllarına gelindiğinde sadece ABCFM’nin Anadolu’daki kurumlarının dökümü şöyleydi: Batı Türkiye misyonu: 125 Pazar Okulu (10.981 öğrenci), 1 Teoloji Semineri ve 2 kolej (580 öğrenci) 13 yatılı okul veya lise (1.313 öğrenci, bunlardan 683’ü kız), toplam 148 ilkökul, ortaokul ve zanaat okulları (6.634 öğrenci) toplam öğrenci: 8529. Batı Türkiye Misyonu’nun belli başlı okulları arasında İstanbul Amerikan Kız ve Merzifon Anadolu Kolejleri, Merzifon Kız, İzmir Kız, Bursa Kız Okulları, Sivas Kız Lisesi, Talas Yatılı Kız Lisesi, İzmir Enternasyonal Lisesi sayılabilir. Merkezi Türkiye Misyonu: 38 Pazar Okulu, 1 teoloji semineri (6 öğrenci), 3 kolej (431 öğrenci), 6 yatılı lise (1236 öğrenci), 96 değişik kademelerde okul ve eğitim altında toplam 7.045 öğrenci. Bu okullar arasında Antep Kız ve Erkek Kolejleri, Maraş merkezi Türkiye teoloji Semineri, Maraş Kız Koleji, Tarsus St. Paul Enstitüsü, Adana Kızlar Semineri, Haçin Kızlar Akademisi sayılabilir. Doğu Türkiye Misyonu: 75 Pazar Okulu, (7134 öğrenci), 2 Teoloji Okulu (13 öğrenci), 1 kolej (202 öğrenci), 10 yatılı lise (463 öğrenci), 151 farklı niteliklere sahip okul (7400 öğrenci), toplam: 8.272 öğrenci. Belli başlı okullar şunlardır: Harput Fırat Koleji, Harput Teoloji Semineri, Erzurum, Van, Bitlis Kız ve Erkek Yatılı Liseleri, Mardin Kız Yatılı Okulu. American Board’ın sağlık misyonu ise 7 hastane ve 11 dispanserle sürdürülmekteydi. Bu paragraftaki bilgiler için bkz: *The One Hundredth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, together with the Minutes of the Centenary Meeting*, Held at Boston, October 11-14, 1910, Boston, 1910, ss. 105-118.

⁵ Kemal H.Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830–1914); Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (Çev. Bahar Tırnakçı) İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, ss. 226-227.

TABLO I
1909 YILINDA ANADOLU VE RUMELİ'DEKİ PROTETAN MİSYONER
ÖRGÜT VE CEMAATLERİ⁶

	MERKEZLER		YABANCI ÇALIŞANLAR					YERLİ ÇALIŞANLAR			CEMAATLER		OKULLAR			SAĞLIK MİSYONU			
	Merkezler	Şubeler	İcazetli olanlar ve Dindışı Görevliler	Tıbbi	Misyoner Eşleri	Bekâr Kadınlar	Toplam	İcazetli olanlar	İcazetli Olmayanlar	Bayan	Komünyon Üyeleri	Müntesipler	Kolejler	Öğrenci Sayısı	İlk ve Orta Okullar	Öğrenci Sayısı	Hastahaneler	Dispanserler	Hasta Sayısı
American Board	20	269	42	12	63	68	185	92	830		15748	41802	8	1232	353	20861	7	11	109863
Methodist Episcopal Mission	1	15	1		1	1	4	17	2		426	547			1	20			
Kaiserswerth Deaconesses' Homes	2					32								3	490	1	1	1430	
Lohmann's Armenian Aid Society	5	10	9	1	7	33	50	6	71	108				21	1900	2	3	4856	
Dr.Lepsius' German Orient Miss.	2		4	1		2	7	1	5					2	300	1	1	2848	
Friends Armenian Mission	1		1			2								1	400				
Disciples(Foreign Christ.Miss.Soc.)		2						2			200	200							
American Ref. Presbys.	3		3	2	1	2	8		23		98	100		5	308	1	1	7888	
British and Foreign Bible Soc.	1		1				1												
TOPLAM	35	296	61	16	72	140	255	118	931	108	16472	42649	8	1232	386	24279	12	17	126885

⁶ Julius RICHTER, *A History of Protestant Missions in the Near-East*, Edinburgh and London, 1910, ss.418-419.

2. Çin’de Hıristiyanlık Ve Protestan Misyonerliği

2.1. Çin’de Hıristiyanlık

Antik çağda Cebelitarık Boğazı’ndaki Herakles Sütunları’nın dünyanın bittiği yerde olduğuna inanılırdı. Cebelitarık Boğazı’nın adı: Finisterrae yani Dünyanın Sonu idi. Dünyanın başı ise uçsuz bucaksız, zengin ve gizemli Doğu’da bir yerlerdeydi. Gerçekten de 15.yüzyıla kadar Avrupa kendisini, batısında karanlığın olduğu, doğusunda ise masalsı ve garip halkların yaşadığı bir coğrafya olarak algıyordu. Uzak, egzotik Doğuyu Batı ile birleştiren İpek Yolu, yüzlerce yıl Doğu’nun ipek, porselen ve baharat gibi zenginliklerini batıya taşıdı. Benzer biçimde halklar da tarih boyunca doğudan batıya aktı. Bu genel eğilimin tersine gerçekleşen tek akış inanç sistemleridir. Budizm ile başlayan bu süreç⁷, sonra tektanrılı inançlarla devam etti. Hıristiyanlık M.S. 7.yüzyılda bir grup Nasturi din adamıyla birlikte Çin’e vardı ve MS. 845’de İmparator Wu Tsung tarafından yasaklanıncaya kadar belli bir yaygınlığa ulaştı.⁸ Fakat bu yasaklama mevcut Hıristiyan topluluğunu büsbütün ortadan kaldırmamış olmalı ki 13.yüzyıl sonlarında Cengiz Han’ı Hıristiyanlığa davet etmek için Papalığın gönderdiği Fransisken rahipleri Çin’de Nasturi Kilisesi’nin güçlü olduğunu Vatikan’a rapor ediyorlardı. Cengiz Han dönemindeki Fransisken rahiplerin bu girişimi 1362 yılında Ming Hanedanı’nın iktidara geçmesiyle sona erdi.

16.yüzyılda Portekizlilerin deniz yoluyla Asya topraklarına ulaşmalarıyla Katolik misyonerler yeniden bölgeye yöneldiler. Misyonerler arasında özellikle 1582’de Çin topraklarına ayak basan İtalyan Cizvit misyoneri Matteo Ricci ve başardıkları dikkate değerdir⁹. Cizvitler Hıristiyanlığı kabul edenlerin Konfüçyüsçü ibadetlerini (de) sürdürebileceklerini söylüyor, Hıristiyanlığın ne Konfüçyüsçü ve ne de Taocu inanç sistemlerinin ve seromonilerin yerine geçmeyi amaçlamadığının altını çiziyor ve Hıristiyanlığı Çin’de mevcut inanışları da kapsayan ama onların üzerinde

⁷ Çin İmparatorlarından birinin bir tanrı getirmelerini söyleyerek elçilerini batıya göndermesiyle Çin’in Budizm ile tanıştığı rivayet olunur. Rivayete göre elçiler bir süre sonra bir Buda heykeli ile dönerler. Bunun peşisıra Budist propagandacılar sökün eder. John Henry Barrows, *The Christian Conquest of Asia; Studies and Personal Observations of Oriental Religions*, New York; Charles Scribner’s Sons, 1899, s.199

⁸ 1625 yılında toprak altından çıkarılan 1789 idogramlık mermer bir yazıt (Çince ve Nasturi dillerinde yazılmış) bize bu ilk hıristiyan topluluğunun (7.yy ile 8.yy arasında sıkışmış) öyküsünü anlatmaktadır Yazıt 781 yılında yazılmıştı ve metin M.S.635 yılında Çin’in başkentine ulaşan Alopen (A-lou-ben) adlı bir Nasturi rahibinin varışı ve yaptığı işlerin anlatımı ile başlıyordu. İran (Pers Ülkesi)den geldiklerinden kurdukları kiliseler Dan Qin Si (Pers Mabetleri) adını almış ve Batı’dan geldiği için Hıristiyanlık da Budizmin bir mezhebi olarak tasnif edilmişti. Ancak “Tektanrı inancı”, “Tek’in Üçteki Birliği”, “Bir Bakireden doğan Mesih”, “Doğudan gelen keşişlerin bu doğumu muştulayacağı”, “Yaradılış” gibi Hıristiyanlığın tüm temel motiflerinin mevcudiyeti Budizm’in bir kolu olarak adlandırılan bu inancın Hıristiyanlık olduğu konusunda şüpheye yer bırakmıyor. Xinzhong Yao, “Success or Failure? Christianity in China”, *History Today*, London: (Eylül 1994), Cilt. 44, Sayı:9, ss. 7-11, <http://gateway.proquest.com>, Ayrıca bkz. “The Nestorian Tablet in Sevensi”, *The Times*, 30 Mayıs 1893, <http://infotrac.galegroup.com/itw/infomark>, Terrien de Lacouperie, “The Nestorian Tablet”, *The Times*, 4 Şubat 1886, <http://infotrac.galegroup.com/itw/infomark>.

⁹ Matematik, fizik, astronomi, coğrafya, kimya ve tıp bilgisine Çinceyi öğrenip, Çinli gibi giyinmek, ilk yedi yıl bir budist rahip gibi yaşamak gibi özellikler ekleyen Ricci özellikle imparatorluk sarayı ve soylular katında taraftarlar edinmişti.

konumlanan bir “İlahi Yaradan” inancı (Supreme Ruler) şeklinde sunuyorlardı. 1699’da Roma’da basılan bir esere göre Çin’deki toplam kilise sayısı Dominikenlerin 21, Fransiskanların 3, İsa Cemiyeti’nin (Cizvitler) 159 olmak üzere 183’e ve vaftiz olan Çinlilerin toplamı üç yüz bine ulaşmıştı. Çin’in nüfusunun 100 milyon gibi tahmin edildiği bu dönemde üç yüz bin sayısı çok da abartılı görülmemeli. Cizvitlerin bu parlak dönemi 1721’de sona erdi. Kiliseler tahrip edildi, Hıristiyanlık yabancı bir inanış olarak kovuşturulmaya uğradı, sonraki yıllarda da bu baskılar devam etti.¹⁰ Ancak 1810 yılına gelindiğinde bile Çin’deki (Katolik) Hıristiyanların sayısının 215 bin kadar olduğu tahmin edilmekteydi.¹¹

2.2. Protestan Misyonerler

Osmanlı örneğinde olduğu gibi Çin’de de Protestan misyonerliğin tarihi bir İngiliz örgütünün; London Missionary Society’nin (LMS) Robert MORRISON’u 1807 yılında (Hong Kong yakınlarındaki) Makao’ya göndermesiyle başladı. Bir ticari koloni olan Makao’dan dışarıya çıkamayan Morrison ilk yıllarda dini metinlerin Çince’ye çevrilmesi gibi çalışmalara yoğunlaştı.¹² LMS’yi iki misyoner ile ABCFM(1830) ve diğer örgütler izledi: American Baptist Missionary Union(1834), Board of Foreign Missions of the Protestant Episcopal Church in the United States(1835), British and Foreign Bible Society(1836), Church Missionary Society(1836) ve hatta Alman misyoner örgütü; German Missions of Basil and the Rhine(1847). Ancak misyonerler tıpkı diğer Avrupalılar gibi sadece iki liman kentinde: Makao ve Canton’da ikamet etme hakkına sahipti.

Aynı dönemde Çin, kalabalık nüfusu ve uçsuz bucaksız coğrafyasıyla kapitalist sistem için iştah kabartan büyük bir pazar olarak görülüyordu. Dönemin bir İngiliz atasözü bu algıyı şöylece dile getirmekteydi: “Her bir Çinli bir parmak uzun giyerse Manchester dokuma fabrikalarına yüzyıllarca yetecek bir pazar bulunur”.¹³ Çin’in Avrupa pazarına çay, ipek ve porselen gibi ürünleri sattığı ancak karşılığında pek az mal aldığı kapalı ekonomik yapısı 1839 yılında başlayan Afyon Savaşları ile kırıldı. Çin’deki misyoner faaliyetlerini mümkün kılan kritik dönemeç de bu oldu. 1839 ile 1842 tarihleri arasındaki bir dizi savaştan sonra imzalamak zorunda kaldığı Nanking Antlaşması ile Çin, Hongkong Adası’nı İngiltere’ye verdiği gibi beş limanını (Kanton, Şanghay, Foochow, Amoy ve Ningpo) Avrupa gemi ve tüccarlarına açıyor ve şüphesiz adli kapitülasyonları tanyordu. İngiltere’nin Hindistan’dan aldığı Afyon’u Çin yasalarına rağmen Çin toplumuna satmaktaki kirliliği Afyon Savaşı’nın nedeniydi.

¹⁰ Bu pragraftaki bilgiler ve Matteo Ricci ve cizvitlerin misyonerlik faaliyetleri için bkz. Charles Henry Robinson, *History of Christian Missions*, New York; Charles Scribner’s Sons, 1916, ss.175-177, 179-181.

¹¹ A.g.e., ss. 179-181.

¹² Morrison 1813 yılında İncil’i konuşulan Çince’ye çevirir, peşisıra da İngilizce-Çince sözlüğü yayınlar. Yayın çalışmalarındaki başarısını yeni Hıristiyanlar’ı inanca dahil etmekte gösterememektedir. 1813’den 1830’ların ortalarına kadar ancak 10 kişiyi vaftiz edebilmişlerdir. Bkz. Paul A. Cohen, “Christian Missions and Their Impact to 1900”, *The Cambridge History of China*, Cilt: X, Late Ch’ing 1800–1911 (Ed. Denis Twitchett- K.John Fairbank), Cambridge: Cambridge University Press, 1978 s.182. Ayrıca bkz. P.Richard Bohr, “The Legacy of William Milne”, *International Bulletin of Missionary Research*, New Haven, Ekim 2001, Cilt:25, Sayı:4, ss. 173-178.

¹³ Dr.John K Fairbank., *Çağdaş Çin’in Temelleri 1840-1950*, (Çev.Ünsal Oskay) Ankara; Doğan Yayınevi, 1969, s.1.

Afyon Savaşları bir ülkenin açıkça zor kullanımıyla nasıl dünya ekonomik sistemine entegre edildiğinin çarpıcı bir örneğidir. Çinliler, Afyon Savaşları'yla başlayan ve Çin'in batı dünyasının "ortak" sömürmesine dönüşümüyle süren bu dönemi "Onursuzluk Yüzyılı" olarak adlandıracaklardır.¹⁴ Nanking Antlaşması'nda doğrudan doğruya misyonerlikle ilgili bir hüküm olmadığına işaret ederek tekrar misyoner faaliyetlerine dönebiliriz. Doğrudan bir hüküm yoktu ama antlaşma kapsamında Şanghai, Kanton, Macao, Amoy, Ningpo, Foochow limanlarında Avrupalı tüccarların artık yerleşim hakları olduğu gibi bu limanlarda kilise açmalarına da izin verilmişti.¹⁵ Zaten Nanking Antlaşması'ndan sonra yabancı tüccara açılan liman kentlerinin hemen yanında Avrupalıların yaşadığı, dükkânları, restoranları, kiliseleri, parklarıyla küçük Avrupa kentleri/mahalleleri belirdi. Ülke içlerinde misyonerlerin çalışması yasal olmasa da yakalandıklarında (sadece) en yakındaki konsolosluga teslim edilmekteydiler. Afyon savaşlarından sonra çok sayıda Protestan misyoner örgütü hızla bölgeye yöneldi. 1850'ye gelindiğinde Çin'de en az oniki Amerikan ve İngiliz misyoner örgütü faaliyette bulunuyordu. ¹⁶ Ancak yine de hem yöneticilerin ve hem de halkın tepkisi nedeniyle - liman kentleri dışında- Çin'de çalışmak oldukça zordu.

1856–1860 yılları arasında yapılan II. Afyon Savaşlarından sonra Çin, Fransa ve İngiltere ile 1858 yılında Tien-tsin ve 1860 yılında Beijing (Pekin) Antlaşmalarını imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmalarla yeni limanlar İngiliz ve/veya Fransız tüccarlarına açıldı, yabancılara sürekli yaşamamak koşuluyla ülke içlerine giriş izni verildi, Avrupa Devletleri'nin Beijing (Pekin)'de sürekli elçi bulundurma hakları kabul edildi. Beijing Antlaşmasına misyoner faaliyetlerine yönelik özel hükümler de eklenmişti. Misyonerler artık ülkenin her yerinde ibadet etme ve vaaz verme hakkına sahipti, Çin İmparatorluğu Hıristiyanlığı seçecek Çinlilerin herhangi bir baskı ve cezalandırmaya uğramayacaklarını da ilan ediyordu.

Misyoner faaliyetleri açısından 1858'den sonra yaşanan süreci bir Amerikalı araştırmacı şu ifadelerle özetler:

*" Ticarete açılan limanları kontrol etmeye üzere gönderilen savaş gemileri ve müfrezeler gibi Katolik ve Protestan misyonerler bir taarruz gücü oluşturdular. Düşmanları, Çin'in pagan inancıydı, görevleri de -buna bağlı olarak- karanlıktaki 450 milyon rubu kurtarmaktı. "*¹⁷

1877 yılına kadar geçen yaklaşık çeyrek yüzyıllık zaman diliminde örgüt sayısı yüze, misyoner sayısı ise iki yüz yirmi sekiz İngiliz ve iki yüz on iki Amerikalıyla, toplam yaklaşık 500'e ulaşmıştı. ¹⁸ 1865 yılında ülke içerisinde daha sistematik çalışmalar başlatmak üzere Amerikan ve İngiliz misyonerleri ortak bir girişim olarak

¹⁴ Michael Schaller, *The United States and China in the Twentieth Century*, Oxford; Oxford University Press, 1990, s.12-13

¹⁵ Afyon Savaşları ile ilgili bkz Norman Rich, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, New York; McGraw-Hill, 1992, s. 300-312 ve Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara; Türk Tarih Kurumu Yay., 1997, s.744-746

¹⁶ Charles Henry Robinson, *History of Christian Missions*, New York; Charles Scribner's Sons, 1916, s. 183-184

¹⁷Schaller, a.g.e., s.16

¹⁸ Robinson, a.g.e., s.187

China Inland Mission (CIM)'ı kurdular.¹⁹ 1881'de sadece CIM'da (kadın ve erkek toplam) 988 misyoner çalışmaktaydı.²⁰ 1894 yılına gelindiğinde Protestan misyonerler Çin'in irili ufaklı 350 yerleşim yerinde merkezler açmışlardı²¹ Yüzyılın son çeyreğinde faaliyetlerdeki bu yaygınlık TABLO II'de açıkça görünmektedir. Osmanlı imparatorluğunda olduğu gibi Çin'deki çalışmalarında da misyonerler üç sacayağını kullandılar. Eğitim ve Sağlık Misyonlarıyla Dini Misyon.

TABLO II
1876–1913 TARİHLERİ ARASINDA ÇİNDE PROTESTAN MİSYONER
ÖRGÜTLERİ VE FAALİYETLERİ²²

YIL	Misyonerler ²³	Kilise Papazları	Çinli çalışanlar / vaizler de dahil (erkek)	Kadın aydınlatıcılar ²⁴	Çinli hıristiyan öğretmenler (kadın ve erkek)	Toplam öğrenci sayısı	Kilise/Komünyon Üyeleri	Müntesipler
1876	473	73	511	90	290	5686	13035	Bilgi yok
1895	1324	252	1157	326	1333	21353	55098	12495
1905	3445	345	5722	897	2583	57683	178251	78528
1913	5186	650	6851	2270	6436	118650	235303	356209

Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Çin'de de Protestan misyonerler eğitim diline yönelik temel bir tartışma yaşadılar. Eğitim dili İngilizce mi olmalıydı yoksa yerel dillerde eğitime devam mı edilmeliydi? Her iki ülkede de 1880'lerde (her düzeyde) İngilizce eğitime geçildi. Çin'de 1877'de Protestan okullarında 6.000 öğrenci varken, bu sayı 1890'da 16.836'ya, 1906 yılında ise 57.683'e ulaştı. Dolayısıyla Tablo II'de açıkça görülen öğrenci sayısındaki bu artış okullarda İngilizce eğitime geçilmesiyle ilgili görünüyor. Daha sonra değineceğimiz gibi Osmanlı topraklarındaki okullar için de benzer bir saptamada bulunabiliriz.

¹⁹ Bu konuda ayrıca bkz. Howard Taylor, *Hudson Taylor and China Inland Mission, The Growth of a Work of God*, London; China Inland Missions, 1925

²⁰ Robinson, a.g.e., s.193

²¹ Fairbank, a.g.e., s.175

²² Robinson, a.g.e., s.199

²³ Toplama misyoner eşleri de dahildir.

²⁴ Bible-Women karşılığı Türkçeleştirilmiştir.

20.yy başlarına gelindiğinde Çin’de Protestan misyonerlerin kurup yönettiği 2000 civarında ilkokul, 400 kadar orta öğretim ve meslek okulu, 13 üniversite bulunuyordu. Bunlar arasında Honkong Üniversitesi, Foochow Tıp Okulu, Şanghay’da St.John Üniversitesi, Tientzin Anglo-Chinese Koleji, Pekin’de (ABCFM) kızların da alındığı Tıp Okulu, (Sağlık Meslek Lisesi), Şantung Hıristiyan Üniversitesi sayılabilir.²⁵

Sağlık misyonuna bakacak olursak, söze önce liman kentlerinde kurulan hastane ve dispenselerin giderek ülke içlerinde yayıldıkları saptamasıyla başlayabiliriz. 1874 yılında 10 doktor misyoner varken ve farklı misyoner örgütlerinin açtıkları 40 misyoner hastanesi ve dispensesinde 41.281 hasta tedavi edilmişken, 1906’ya gelindiğinde (toplam) tedavi sayısı 2 milyona, hastane ve dispenser sayısı ise 250’ye ulaşmış durumdaydı. Bu sayıya yüzyıl sonlarında kurulan psikiyatr ve cüzzam hastaneleri ile afyon bağımlıları tedavi merkezleri de dahildir.²⁶ Protestan misyonerlerin kurduğu bu hastaneler yine bölgede kurulan Tıp Fakülteleri ile desteklendi. 1897’de misyonun tıp fakültelerinden mezun 300 doktor bölgede çalışıyordu ve 250-300’ünün de eğitimleri devam ediyordu.

3. Çin Ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Faaliyetlerin Karşılaştırılması

3.1. Süreçlere Dair Karşılaştırma

İki ülkede genel hatlarıyla gelişimini verdiğimiz bu sürecin hem ortak hem de farklı özellikleri bulunuyor. Giriş kısmında belirtildiği gibi 19.yüzyılın dönüşümlerini dünya sistemi içerisinde benzer statü kayıplarıyla yaşayan bu iki imparatorluğun zayıflamış, kırılanlaşmış idari-ekonomik yapısı bu tür faaliyetlerin gelişip yaygınlaşabileceği özgür zemini oluşturdu. Her iki ülkede de önce kozmopolit kıyı kentlerinde başlayan faaliyetler daha sonra farklı iç bölgelere doğru yayılma eğilimi gösterdi. Ancak Çin’de bu durum ancak ve yalnızca zor kullanımıyla gerçekleşti. 19.yüzyıl başlarında Beyaz Adam’ın girmesinin dahi mümkün olmadığı Çin toprakları neredeyse her aşamasında zor kullanılarak önce mallara, sonra insanlara ve nihayetinde Batılı inanç sistemlerine açıldı. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu’na bakarsak, Nanking Antlaşmasıyla eşzamanlı olarak imzalamak zorunda kaldığı (ve iktisadi içeriği açısından benzerlikler taşıyan) 1838 Ticaret Antlaşması’nda bile, bu tarz bir çıplak zor’un yerine Osmanlı devlet’in bekası açısından yaptığı bir muhasebe ve seçim söz konusu idi. Osmanlı İmparatorluğu’nu batı merkezli ekonomik sisteme tabi kılan 1838 Ticaret Antlaşması ya da benzeri diğer düzenlemeler genellikle Rus yayılcılığı karşısında İmparatorluğun dayandığı İngiliz desteğine karşı ödediği diyetlerdi. Üstelik Osmanlı İmparatorluğu açısından bakıldığında Batı dünyası monolitik bir bütünlük de arz etmiyordu, Ruslarla savaşırken İngilizlerle ittifak yapmak pekâlâ mümkündü.

²⁵ Bu paragraftaki bilgiler için Paul A Cohen, “Christian Missions and Their Impact to 1900”, *The Cambridge History of China, Cilt: X: Late Ch’ing 1800–1911*, (Ed. Denis Twitchett - K.John Fairbank), Cambridge: Cambridge University Press, 1978, ss.543-590, ss. 577-578.

²⁶ A.g.e., s. 574

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Avrupa uygarlığının farklı yüzlerini görece, çıkar çatışmaları üzerinden bir dış politika üretebilecek kadar aslında o dünyanın içerisindeydi. Üstelik Çin'in tersine Osmanlı İmparatorluğu Batı uygarlığının üstünlük alanlarını ve kendi çöküş sürecini –görece erken- teşhis ederek 19.yüzyıl içerisinde toplumu, eğitim ve hukuk sistemlerini, siyasal temellerini modernleştirmeye yönelik reformlar yapmaya girişmişti.

19.yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu Müslümanlara yönelmedikçe ve cemaatler arası huzur ve barışı bozmadıkça (daha açık bir ifade ile Doğu Kiliseleri tarafından şikâyet edilmedikçe) misyoner faaliyetlerini Hıristiyan dünyasının kendi iç sorunu gibi algılayarak herhangi bir engelleyici girişimde bulunmadı. Protestan misyoner okulları ve faaliyetleri aşağı yukarı 19.yüzyılın son çeyreğinde, II. Abdülhamit dönemiyle birlikte imparatorluk için bir tehdit olarak algılanmaya başlandı.²⁷

Osmanlı topraklarındakilerden farklı bir şekilde, Çin'de savaşlar ve onu takip eden antlaşmalarla başlayan misyoner faaliyetleri her zaman bir tehdit olarak algılandı ve tepki ile karşılandı. Bunun bir nedeni misyonerlerin Batı ile kurulmak zorunda kalınan eşitsiz, onursuz ilişkiler ağının açıkça bir uzantısı olarak görülmeleri idi. Diğer neden de Çin'in dışı kapalı yapısı ve başka uygarlıkları küçümseyen güçlü özgüveninde aranmalıdır. Çin'in Çince adı Zonggou idi yani Orta Krallık. Çünkü Çinliler Çin'in dünyanın tam da merkezi olduğuna inanmaktaydılar. Çinli olmayan ulusların ise ortak bir adı vardı: Waiguo, yani 'vahşi halklar'. Göçebe ya da yarı göçebe halklarla çevrili Çin uygarlığının binyıllara yayılan bu algısı 19.yüzyılda batının üstünlüğü ile karşılaştığında bile değişmedi. Batılı devletler, tüccarlar ve misyonerler uzak denizlerden gelen yeni barbarlar olarak algılandı ve güçlü yabancı düşmanı- zenofobik duygular uyandırdı. Araştırmacı John K.Fairbank 1940'lı yıllarda bile "Çin argosunda Batılılara yaban şeytanları (zan-kuei) kocaburunlular (tapitzu) veya daha sade bir ifade ile kılılar (mao-tzu)" denildiğini aktarmaktadır.²⁸ "19.yüzyılda yetim ve öksüz çocuklar için yuvalar açan misyonerlerin yüreklerinden ve gözlerinden ilaç yapmak için çocuk topladıkları söylenirdi".²⁹

Misyoner faaliyetleri hem Çin ve hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda asıl olarak eğitim kurumlarına dayalı olarak yaygınlaşabildi. Eğitim misyonunun politik etkilerine sonuçlar kısmında değineceğiz. Ancak özellikle kızların eğitimi konusunda hem Çin'de ve hem de Osmanlı topraklarında protestan misyon okulları kayda değer bir öneme sahiptir. Benzer bir katkı yüksek öğretim konusunda da geçerlidir. Özellikle batı tipi tıp eğitimi, Çin'de Protestan misyonerleri ile başladı. Osmanlı topraklarında ise sivil tıp eğitiminde Protestan misyoner okullarının katkısı ayırt edicidir. Osmanlı topraklarında (gayrimüslim cemaatler arasında) kazandıkları popülerite ve başarının,

²⁷ Bu konuda bkz. Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II.Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, ss.119-140; Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdi Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (1983) Sayı:10-11, ss.189-217 (ayrı basım); Doç.Dr.Adnan Şişman, *Osmanlı Devleti'nde XX.Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir, 1994.

²⁸ Fairbank, a.g.e., s. 141-142

²⁹ A.g.e., s. 142

Abdülhamit döneminde Müslüman Osmanlı tebaasının eğitiminin bir devlet sorunu olarak algılanıp önemsenmesinde azımsanmayacak bir etkisi oldu.³⁰

3.2. Sonuçlara Dair Karşılaştırma

3.2.1. İzafi Başarı:

Misyonerlerin hem Çin'deki ve hem de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerine baktığımızda başta murat ettikleri hedeflere ulaşamadıklarını görürüz. Çünkü, ne Osmanlı İmparatorluğu halkları arasında ve ne de Çin'de Protestanlığa yönelik kitlesel ihtidalar yaşanmadı, Protestanlığı seçenler her iki ülkede de küçük azınlıklar olarak kaldı. Protestan Çinliler 20.yüzyıl başlarında 1/200.000 civarındaydı, 1930'lara gelindiğinde neredeyse bir yüzyıllık kesintisiz çabadan sonra bile tüm mezhepleriyle Hıristiyanların oranı %1'i geçmiyordu. ³¹ Osmanlı topraklarına bakarsak, "verimli toprak" olarak adlandırdıkları Ermeni cemaati içinde bile Protestanlığı seçenlerin sayısı %10'a ulaşamadı. Yahudiler, Nasturiler, Maruniler, Kıptiler ve hatta Rumlar arasındaki faaliyetleri ise büyük başarısızlıklar olarak hanelerine kaydedildi.

3.2.2. Milliyetçilik ve Misyonerler

Hem Osmanlı İmparatorluğu ve hem de Çin'de misyoner okulları, ulusalcı akımların yeşermesinde ve ulusalcı aydın tipinin yetişmesinde katkıda bulundular. Ancak bu katkının sonuçları büsbütün farklı yönlerde oldu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan-Amerikan okullarının gerek Ermeni ve Bulgar ve gerekse Arap ulusalcı-ayrılıkçı aydın tipinin yetişmesinde ve Bulgar, Arap ve Ermeni milliyetçiliğinin doğuşunda etkili oldukları söylenebilir. Dolayısıyla çok etnili, çok dinli Osmanlı devletinde Amerikan okullarının rolü devletin bek'ası açısından olumsuz, parçalayıcı, çözücüdür. Ancak Çin'e baktığımızda durum farklı görünmektedir. Çin'de modernleşme hareketinin ilk öncüleri batılı tüccar ve misyon kurumlarının olduğu nispeten özgür ve batılı liman kentlerinde ortaya çıktı. Çin toplumundaki her türlü Hıristiyan karşıtı duygu bir yana, cumhuriyetçilik, demokrasi, ulusallık, yaygın eğitim, dilin standartlaştırılması, eğitim ve aydınlanma hamlesi gibi kavram ve ideallerle Çin toplumu Protestan misyonerleri aracılığıyla tanıştı. Bu liman kentleri ve eğitim kurumları yeni bir aydın tipini yarattı. 1911 yılında Mançu hanedanının yıkılmasında, reformcu-modernleşmeci fikirlerin yayılımında bir kısmı misyoner dizgesinde yetişen bu yeni aydın tipi rol oynadı. Bu aydın tipinin en iyi örneği hem ulusalcıların ve hem de komünistlerin "Modern Çin'in Babası" adını verdikleri Sun Yat Sen'dir. Canton yakınlarında bir çiftçi ailesinin oğlu olarak doğan Sun Yat Sen, önce Hong Kong'da, sonra Hawaii'de misyoner okullarında tıp eğitimi aldı ve Hıristiyanlığı benimsedi. Sun Yat Sen 1911 Ayaklanması'nın örgütleyicisi, Koumintang/KomintangPartisi'nin * karizmatik lideriydi ve daha sonra kurulacak Çin

³⁰ Çetin, a.g.m.

³¹ Schaller, a.g.e., s. 17, ayrıca: Fenggang Yang, "Chinese Conversion to Evangelical Christianity: The importance of Social and Cultural Contexts", *Sociology of Religion, Washington*, (Sonbahar 1998), Cilt.: 59, Sayı: 3; ss. 237-258, <http://gateway.proquest.com/>

* Komintang'ı Çin Milliyetçi Partisi veya Çin Ulusal Halk Partisi olarak çevirmek mümkündür.

Cumhuriyeti'nin ilk başkanı oldu. Bu açıdan bakıldığında Amerikan okullarının Çin toplumu açısından birleştirici, modernleştirici bir katkıda bulunduğu söylenebilir.

3.2.3. Misyonerler ve Anti-Hıristiyan Tepkiler

Hem Osmanlı İmparatorluğu'nun ve hem de Çin'in geleneksel yapılanışının 19.yüzyılda çözülüşü ve ekonomik olarak Avrupa-merkezli dünya ekonomisinin periferisine yerleşme süreci toplumsal altüst oluşlarla yaşandı. Bu sürecin sonuçlarından biri anti-hıristiyan duygu ve eylemlerin belirmesi ya da yaygınlaşmasıdır. Osmanlı örneğinde, 1850 ve 1860'larda Şam'da, Nablus'ta, Cidde'de, Halep'te, Lübnan'da Hıristiyan mülklerine, mahallelerine ya da doğrudan doğruya konsolosluk binalarına yönelen saldırılar görüldü. Ancak bunlar kısmi ve küçük reaksiyonlar olarak kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda sorun çok daha çetrefil olup özünü cemaatler arası bir gerilimden öteye Osmanlı Devleti ile Hıristiyan azınlıklar arasında yaşanan çatışma oluşturmuyordu. Kozmopolit Osmanlı toplumunda 19.yüzyılda Hıristiyan topluluklar arasında yeşeren milliyetçilik ve ulus-devlet kurma düşü/düşleri Hıristiyan azınlıkların Sırlar ve Yunanlılarla başlayıp Bulgarlar ve Ermenilerle süren ve neredeyse yüzyıl başlarında imparatorluğun batı topraklarından başlayıp yüzyıl sonlarında doğu topraklarına ulaşan ayaklanma dalgalarını doğurdu. Çok-uluslu, çok-inançlı bir imparatorluğun çözülüş sürecinde milliyetçilik açısından temel gerilim Müslüman çoğunluk/devlet ile ayrılıkçı ulusal-dini azınlıkların çatışması şeklinde yaşandı. Yukarıda belirtildiği gibi misyonerlerin varlığı bu gerilimi arttıran etkenlerden biriydi.

Çin'de ise imparatorluğun içine düştüğü durum güçlü bir biçimde Batı karşıtı duyguları doğurdu/besledi. Çin'de Batı karşısında duyulan öfke bizzat misyonerlerde ve Hıristiyanlığı seçmiş Çinlilerde cismanileşti. Misyonların Çin'in içlerine doğru yayıldıkları 1860 ile 1900 yılları arasında yüzlerce Hıristiyan-karşıtı olay meydana geldi. Fairbank, 1900 yılındaki Boxer Ayaklanmasına kadar kimi kanlı, kimi kansız Hıristiyanlık-karşıtı 400'e yakın isyan hareketinin patlak verdiğini belirtir.³² Hıristiyanlık geniş kitleler için Yangjiao (yabancı din) di ve Çinli mühtediler ise hainler... Bu isyan ve ayaklanmalarda bir dizi etken rol oynadı: halk kitlelerinin dini kırılğanlıkları, batı-merkezli bir ekonomik yapılanmanın neden olduğu ekonomik çöküntü, okuma yazma tekeli ellerinden kaçırılan seçkinler sınıfın tepkileri veya kendini savunma güdülerini, ihtida edenlerin batılı gibi giyinmeye başlamaları, yeni Hıristiyanlar ve yabancı tüccarların kapitülasyonlar ve vergi ayrıcalıklarından yararlanmaları, misyoner ve Batı korumasına güvenmeleri gibi.³³ Ama doğrudan doğruya kültürel çatışmanın sonucu olanlar da vardı: Misyonerlerin yaptıkları yeni binaların yüksekliğinin, yerinin ve yönünün Feng Sui³⁴'ye uymaması, Hıristiyan Çinlilerin artık yağmur yağdırma seremonilerine katılmaması, atalar kültüne saygı göstermemeleri gibi etkenler de misyonerlere duyulan düşmanlığı besliyor, güçlendiriyordu hatta bazı durumlarda ana nedeni oluyordu.³⁵ Nitekim Hıristiyan Çinlilere yönelik bir katliama dönüşen Boxer Ayaklanması da –hiç değilse görünürde-

³² Fairbank, a.g.e., , s.175

³³ Cohen, a.g.e., ss. 567-569

³⁴ Feng Sui 3000 yıldan çok daha eski bir tarihe dayandığı düşünülen insan ve doğa/çevre arasındaki ilişkiyi anlatan mekân düzenleme sanatıdır.

³⁵ A.g.e., s. 568

böyle bir kültürel çatışma ile başladı. 1900 yılında patlayan ayaklanma doğrudan doğruya misyonerler, misyon mülkleri ve Çinli Hıristiyanları hedef aldı. ³⁶ Ayaklanmada 44 katolik, 188 Protestan (100 İngiliz, 56 İsveçli, 32 Amerikalı) misyoner öldürüldü. Tepkinin asıl yöneldiği topluluk Hıristiyan(laşmış) Çinlilerdi, 16 bin Hıristiyan Çinli Boxer Ayaklanması'nda katledildi. Ancak Boxer Ayaklanması dahi misyonun gelişimini durduramayacaktı. Tablo III Boxer Ayaklanmasını takip eden on yıl içerisindeki artış gözler önüne sermektedir:

TABLO III
1900–1910 YILLARI ARASINDA ÇİN'DE PROTESTAN MİSYONER FAALİYETLERİNİN GELİŞİMİ³⁷

YILLAR	İcazetli Misyonerler	Laik Çalışanlar	Kadın misyonerler	Erkek Hekimler	Kadın Hekimler	Toplam misyonerler	Çinli Çalışanlar	Cemaat
1900	610	416	1518	162	79	2785	6388	204672
1910	910	582	2347	251	114	4175	12082	469896

3.2.4. Misyonerler ve Doğu'nun Bilgisi:

Son olarak hem Osmanlı İmparatorluğu ve hem de Çin toplumuna yönelik külliyatta özellikle yaşam, gelenekler, insan davranışları gibi konularda misyoner hatırat, rapor, araştırma ve mektupları birinci kaynaklar olarak kabul gördü. Misyoner dergilerinin özellikle Amerika'da 19.yüzyıldaki satış miktarları dikkate alındığında ortalama bir Amerikalının egzotik doğu ülkeleri hakkındaki en önemli bilgi kaynağının bu dergiler olduğu görülür. Egzotik doğu imgesi sadece tablolar, romanlar, seyahatnameler tarafından değil misyoner metinleri tarafından da yaratılıp besleniyordu. Daha bilimsel katkı alanları da vardı şüphesiz: ilk İngilizce-Osmanlıca, ilk Çince-İngilizce sözlük misyonerler tarafından hazırlandı, Çin klasiklerini misyonerler batı dillerine çevirdiler. Doğu'ya ilişkin külliyatta misyonerlik kaynakları dikkate değer bir yere sahiptir.

³⁶ Boxer Ayaklanmasıyla ilgili bkz. Robert Birkers, "Chinese Burns Britain in China 1842-1900", *History Today*, Cilt: 50, Say: 8, (Ağustos 2000), ss.10-18, Armaoğlu, a.g.e., s.778-780

³⁷ Robinson, a.g.e., s.199

Sonsöz:

II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı İmparatorluğu ile Meiji Dönemi Japonyası'nı karşılaştıran ve Osmanlı'nın başarısızlığının karşısına Meiji reformasyonunun başarısını yerleştiren çalışmalar olsa da Osmanlı-Çin karşılaştırmasına yönelik araştırmalar ne yazık ki mevcut değil. Tüm 19.yüzyıla yayılan çöküş öyküleri, yarı-sömürge statüleri, imzalamak zorunda kaldıkları antlaşmalar, yüzyıl sonlarına yoğunlaşan toprak kayıpları ve tüm bu süreçlere karşı geliştirdikleri reflekslerle, bu iki kadim imparatorluk sadece misyoner faaliyetleri açısından değil, pek çok açıdan karşılaştırmaya değer görünüyor. Üstelik bu iki ülkede 20.yüzyılın ilk çeyreğinde doğan iki radikal hareket Sun Yat Sen'in Komintang'ı ve Çin Devrimi ile Atatürk'ün Kuvayı Milliye'si (ve sonrasında Cumhuriyet Halk Partisi) ve Türk Devrimi de politik söylemleri, tam bağımsızlığa yönelik mücadeleleri, modernleşmeci-devrimci karakterleriyle de ayrı bir karşılaştırma alanı olarak araştırmacıların ilgisini bekliyor.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, (Mayıs 1988), Sayı:1, ss.1-13.
- BARROWS, John Henry, *The Christian Conquest of Asia; Studies and Personal Observations of Oriental Religions*, New York; Charles Scribner's Sons, 1899.
- BICKERS, Robert, "Chinese Burns Britain in China 1842-1900", *History Today*, (Ağustos 2000), Cilt:50, Sayı: 8, ss.10-18.
- BOHR, P. Richard, "The Legacy of William Milne", *International Bulletin of Missionary Research*, New Haven, (Ekim 2001) Cilt:25, Sayı:4, ss.173-178.
- COHEN, Paul A., "Christian Missions and Their Impact to 1900", *The Cambridge History of China*, Cilt: X: Late Ch'ing 1800-1911 (Ed. Denis TWITCHETT - K.John FAIRBANK), Cambridge: Cambridge University Press, 1978, ss.543-590.
- "Correspondence Respecting the Condition of Protestants in Turkey", *British Parliamentary Papers, Account and Papers, State Papers 1841-1851*, LVII, No:57, Ek:2.
- ÇETİN, Atilla, "Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (1983) Sayı:10-11, ss.189-217 (ayrı basım).

- DANACIOĞLU, Esra, “Amerikan Dokunuşu Mucizeler Yaratacaktır: Oryantalizm ve Osmanlı’da Amerikan Misyonerleri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Oryantalizm Özel Sayısı, (Kasım 2003), Sayı: 119, ss.90-94.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876–1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul; Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- EARLE, Edward Mead, “American Missions in the Near East”, *Foreign Affairs*, (Nisan 1929), Cilt: 7, Sayı:3, ss.348-417.
- FAIRBANK, Dr.John K., *Çağdaş Çin’in Temelleri 1840-1950*, (Çev.Ünsal Oskay) Ankara; Doğan Yayınevi, 1969.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul; Arba Yay. 1991 (2.basım).
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914); Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı) İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- LACOUPERIE, Terrien de, “The Nestorian Tablet”, *The Times*, 4 Şubat 1886, (Ankos Trial, The Times Digital Archive 1785–1985, <http://infotrac.galegroup.com/itw/infomark>).
- PORTER, Andrew, “Church History, History of Christianity, Religious History: Some Reflections on British Missionary Enterprise Since the Late Eighteenth Century”, *Church History*, (Eylül 2002) , Cilt: 71, Sayı: 3, s.555-584.
- RICH, Norman, *Great Power Diplomacy 1814–1914*, New York; McGraw-Hill, 1992.
- RICHTER, Julius, *A History of Protestant Missions in the Near-East*, Edinburgh and London, Oliphant, Anderson & Ferrier, 1910.
- ROBINSON, Charles Henry, *History of Christian Missions*, New York; Charles Scribner’s Sons, 1916.
- SALT, Jeremy, *Imperialism, Evangelism and the Otoman Empire: 1878–1896*, Londpn; Frank Cass, 1993.
- SCHALLER, Michael, *The United States and China in the Twentieth Century*, Oxford; Oxford University Press, 1990.
- ŞİŞMAN, Doç.Dr. Adnan, *Osmanlı Devleti’nde XX. Yüzyıl Başlarında Amerikan Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Balıkesir, 1994.
- TAYLOR, Howard, *Hudson Taylor and China Inland Mission, The Growth of a Work of God*, London, China Inland Missiona, 1925.
- “The Nestorian Tablet in Sevensi”, *The Times*, 30 Mayıs 1893, (Ankos Trial, The Times Digital Archive 1785–1985, <http://infotrac.galegroup.com/itw/infomark>).
- The One Hundredth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Misions, Together with the Minutes of the Centenary Meeting, Held at Boston, October 11–14, 1910*, Boston, 1910.

- TIEDEMANN, R.G., “Baptism of Fire: China’s Christians and the Boxer Uprising of 1900”, *International Bulletin of Missionary Research*, New Haven, (Ocak 2000), Cilt:24, Sayı: 1, ss. 7-12.
- YANG, Fenggang, “Chinese Conversion to Evangelical Christianity: The importance of Social and Cultural Contexts”, *Sociology of Religion*, Washington, (Sonbahar 1998), Cilt: 59, Sayı: 3, ss. 237-258, <http://gateway.proquest.com/>.
- YAO, Xinzhong, “Success or Failure? Christianity in China”, *History Today*, London: (Eylül 1994), Cilt. 44, Sayı: 9, ss. 7-11, <http://gateway.proquest.com>.